

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI
QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**5141800- "Defektologiya" ta'lim
yo'nalishi IV "A" guruh talabasi**

Mannonjonova Dilshodaning

**"Nutq apparatida uchraydigan
anatomik - fiziologik kamchiliklarni
bartaraf etish yo'llari"**

(Rinolaliya nutq nuqsoni misolida)

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar: M.Hamidov

Qo'qon – 2014

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO'QO'N DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
Bitiruv malakaviy ishning bajarilish darajasiga berilgan

TAVSIYANOMA

Pedagogika fakulteti "Defektologiya" kafedrasida
defektologiya ta'lim yo'nalishi IV guruh talabasi

Mannorjonova Dilshoda ning

"Kula apparatida uchraydigan anatomo-fiziologik kamchiliklarni bartaraf etish"
mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi

Ish rahbari: Namiddov M
(ismi va familiyasi, unvoni)

Ish rahbarining xulosasi

"Mashhur ish reja asosida ilmiy uslubiy adabiyotlardan o'rinli foydalanilgan holda mazmunli yozilgan B.M.L ni himoyaga taqdim etaman"
(imzo, muddati)

Kafedra mudirining xulosasi

"B.M.L reja asosida yozilgan katta miqdor ap- paratida uchraydigan anatomo-fiziologik kamchiliklarni bartaraf etish nazariyasi amu- liy jihatdan asoslangan ilmiy himoyaga taqdim etaman"
(imzo, muddati)

Taqrizchining xulosasi

"Ushbu mavzu o'zining nazariy va ama- liy ahamiyati bilan dolzarb hisobla- nishi ilmiy himoyaga taqdim etaman"
(imzo, muddati)

Himoyaga qo'yish haqida xulosa

"Ilmiy rahbar xulosasi, kafedra muhiti va taqrizchining xulosasi- siga katta himoyaga taqdim etiladi"

(fakultet dekanining imzosi, muddati)

Ilmiy

Muqimiy nomidagi Qo'qo'n davlat pedagogika instituti
"Defektologiya" ta'lim yo'nalishi IV guruh talabasi

Mannonjonova Dilshoda ning bitiruv malakaviy ishiga
ilmiy rahbarning

XULOSASI

1. Bitiruv malakaviy ishning mavzusi Nutq apparatida uchray-
digan anotomo-fiziologik kamchiliklarni
birtaraf etish. (Rinotaliya nutq nuqsoni miso-
lida)
2. Bitiruv malakaviy ishning tavsifi
- a) muammoning qoyilishi (dolzarbligi) Ushbu mavzu ilmiy tad-
qiqot ob'ekti sifatida O'zbekiston Respub-
likasida yillaricha o'zgarib bormoqda va
yillar davomida ilmiy asoslanmaganligi
uchun ham dolzarb muammo sanaladi
- b) nazariy va amaliy asoslanganligi Lahda nutq apparatida uchray-
digan anotomo-fiziologik kamchiliklar mu-
san rinotaliyani birtaraf etish yo'llari nazariy
jihatdan muvofiq asoslashlarni tahlil qilin-
gan holda o'rganilgan. Keyingi qismda nazariy ma'lumotlar
amaliy jihatdan asoslab berilgan.
- v) mazmuni Ishning kirish qismida mavzuning dol-
zarbligi maqsad va maifalari aniq belgilan-
gan. I bobda rinotaliya nutq nuqsonining kelib chi-
qish sabablarini, o'rganilish tarixi yoritilgan, 4 bob-
da tadqiqot natijalari to'xtali keltirilgan. Xu-
losa qismida mavzu umumlashtirilib, metodik
tavsiyalar berilgan.
- g) yozilish uslubi Ish bitiruv malakaviy ishi
kizmi ta'lablariga mos tarzda,
maxmurli yozilgan.
- d) tajriba ishlari natijalarining yoritilishi Bitiruv malaka ishi-
ning eksperimental tadqiqot qismida ta-
labu tadqiqot davomida olingan ma'lum-
otlari asosida mavzuni ilmiy jihat-
dan asoslay olingan.
- e) ishdagi kamchiliklar Lahda rinotaliya antolarni yil
qo'yilgan bo'lib, u ishning asosiy mazmuniga
- j) himoyaga tavsiya Bitiruv malakaviy ishi to'xtali darajada
bajrilgan bo'lib, uni himoyaga tavsiya etish m.m.

Ilmiy rahbar

Ramiddin M

Sana

28.05

2024 yil

Mundarija :

Kirish.

I bob. Muammoning o'rganilish holati.

I.1. Rinolaliya nutq nuqsonining o'rganilish tarixi.

I.2. Rinolaliya turlari.

I bobga xulosa.

II bob. Nutq apparatida uchraydigan anatomo-fiziologik kamchiliklarni bartaraf etish.

II.1.1. Ekspremental tekshirish metodikasi.

II.1.2. Ekspremental tadqiqot natijalari .

II.3. Ochiq rinolaliyani bartaraf etishda olib boriladigan logopedik ish mazmuni.

II bobga xulosa

Umumiy xulosa.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

Kirish:

Bi'ruv Mamlakatimizning dolzarbligi,

Mamlakatimizda sog'lom va har tomonlama kamol topgan avlodni voyaga yetkazish borasida va XXI asr intellektual qadriyatlar ustivorlik qiladigan asr inqilobini e'tiborga olgan holda vatanimiz yigit va qizlarini har tomonlama baxshiyat shaxslar etib shakllantirish borasidagi keng ko'tamli chora - tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mavjud ta'lim - tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uning zamon talablariga moslashish, milliy kadrlar tayyorlashning yangi tizimini jori etish kelajak uchun baxshiyatli avlodni tayyorlash maqsadida "Ta'lim to'g'risida" Bosh va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hayotga tadbir etish ishlarini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb hisoblanadi.

Davlatimiz rahbari islom karimov tashabbusi bilan 2014 yilning mamlakatimizda "sog'lom bola yili" deb e'lon qilinishi jamoat chiligimiz tomonidan keng qo'llab - quvvatlandi.

Davlat dasturi doirasida amal-
ga oshiriladigan tadbirlarga
4509,2 milliard som va 302,9
million dollar miqdorida mab-
lag yonaltiriladi. Maxsus dastur-
ning bajarilishi mamlakatimiz u-
chun aсосiy maqsadi inson hu-
quq va manfaatlarini ta'min-
lashga qaratilgan keng ko'lam-
li ishohatlar yolida nisbatda-
gi muhim qadam bo'ladi.

Maxtab va maktabgacha tarbi-
ya muassasalarida fa'lim tarbi-
ya oluvchi har bir bolani
zamon talabi asosida har to-
monlama shakllangan shaxs bo-
lib, jamiyat isklarida fadl
qatnashishda nutqning to'g'ri ri-
vjalanishi juda katta ahami-
yatga ega. Chunki bu ishohatlar
aro aloqa quvoli milliy boy-
lik hamda tarbiya, muvofiq
va ijodiyoti uchun qadriyatli
vositadir. Shu bois har bir
insonning nutqini puxta egal-
lashga, o'z fitrini to'liq ifo-
da etishga o'rgatish lozim.

Bularning barchasi savod-
xonlikni egallashga umuman
ozlashtirishga kasb tanlashga
salbiy ta'sir ko'shatadi. Bun-
day bolalarning nutqiy tajri-
basi cheklangan til vositalari
taxomillashmagan bo'ladi. Nutqiy
muloqotga ehtiyoj yetarli cho-

qandirilmaydi, sözlashuv nutqi
qashshoq kam sözli, ma'lum
vaziyat bilan uxviy bogliq
va shu vaziyatdan tashqari-
da tushunarsiz bolib qoladi.

Boglanish monologik nutq yo
maujud bo'lmagan, yo katta
qiyinchilik bilan rivojlanadi
va sifat jihatdan o'ziga
xosligi bilan harakatlanadi.

Nutq apparati da anoto mo - fi
ziologik kamchiliklar uchray-
digan bolalar nutqini orga-
nisk va nuqsanlarni bartara-
raf etish hozirgi kundagi
dolzarb muammolardan biri
sanaladi, shu sababli kichik
ilmiy izlanishimiz mazmunini
"Nutq apparati da uchraydigan
anoto mo - fiziologik kamchilik-
larni bartaraf etish" deb
nomladik va ushbu muamma-
ni rinolaliya nutq nuqsani
masolida ko'rib chiqdik.

Tadqiqot maqsadi - nutq ap-
parati da uchraydigan ano-
tomo - fiziologik kamchilik-
larni, xususan, rinolalik bo-
lalar nutqining o'ziga xos
jihatlarni organisk hamda
uni bartaraf etish bo'yicha
logopedik ish huzimini orga-
nisk.

Tadqiqot maqsadiga muvofiq
quyidagi vazifalar belgi -

lanadi:

- mavzuga doir psixologik peda-
gogik va metodologik adabiyot-
larni o'rganish va tahlil etish;

- rino-laliya nutq nuqsonini
o'rganilish tarixini o'rganish;

1 rino-laliya turlarini o'rganish;

- tajriba sinov metodikasini
tayyorlash;

- rino-lalik bolalar nutqining
o'ziga xos tomonini tashkirlash
hoyicha tajriba sinov o'tkazish;

- rino-laliya nutq nuqsonini
bartaraf etishdagi logopedik
ish tizimini o'rganish;

Tadqiqotning ob'ekti: 35-
10-yoshli rino-laliya nuqsoniga
ega bo'lgan bolalar.

Tadqiqot predmeti: rino-lalik
bolalar nutq kamchiliklarini
bartaraf etish jarayoni.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot-
ning maqsad va vazifalari-
ga muvofiq quyidagi metod-
lardan foydalanish.

- tadqiqot mavzusiga oid
pedagogik, lingvistik psixologik
va metodik adabiyotlarni na-
zariy tahlil qilish;

- rino-lalik bolalar nutqining
o'ziga xos tomonini tashkirlash;

- rino-lalik bolalar katta
pedagogik lugatlarini o'rga-
nish;

- ilgor pedagogik tajribalar

- logopedik shifokor, ota-onalar
va bolalar bilan suhbat otkazish;

- tadqiqot tomonlarini matematik statistik tahlil qilish;

Tadqiqotning metodik asosini - O'zbekiston Respublikasi ning konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi ning " ta'lim to'g'risi da " gi qonuni (1997), Kadrlar, tayyorlash milliy dasturi " Barchamol avlod yili " davlat dasturi, Prezidentimiz

L. A. Karimov asarlarida o'ta surilgan ma'naviyat haqidagi g'oyalari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan qabul qilingan davlat dasturi, Jahon hamjamiyati tomonidan ishlab chiqilgan dasturlar, shuningdek, logopediya yonalishi bo'yicha yaratilgan asarlar (M. Agapov, V. Latipov, Chexrimov) tashkil etadi.

Malumaviy bitiruv shi 2 ta bob xulosa va foydalanilgan ro'yhatidan iborat.

I bob. Muommoning o'rganilish ko-
lati.

I. 1. Rinolaliya nutq nuqsonining
o'rganish tarixi.

Lab va tanglay yorliqlari bi-
lan izohlanadigan rinolaliya tib-
biyot va logopediyaning turli
tarmoqlarini paydo qilish uchun
Xirurg, stomatologlar va ortodont-
lar, psixonevrologlar, logopedlar
uchun muommo, ahamiyatga mo-
lik o'rganish ob'jecti, predmeti
hisoblangan.

Rinolaliya b'yi'cha dast labki
ilmiy ishlar shifokorlar tomonidan
yuzilgan. Ularning harakatlari
tanglay b'rtmasihi to'liq tiklash-
ga qaratilgan edi, qayta hosil
qilingan tanglay pardoni yetarli
darajada uzun va harakatchan
b'lishi va halqumning orga-
devori uchun b'riko o'lishi, lo-
zim. Bu samaraga erishish nutq-
dagi manqalikni y'gotishga im-
koniyat yaratadi yoki uni bar-
taraf qiladi.

N. L. Progov (1844), N. V. Voronskovs-
kiy (1875), P. Subatin (1895), M. L.
Payxin (1996) o'zlarining ishlarida
operativ tadbirlar ta'sirida tang-
lay razmeri qay darajada
o'zgarishi, tanglay razmerlarining
qaysi ko'satkichlari manqalanish-
dagi logoterapiyaga yashii
ta'sir ko'satishi kabi qilganlar.

N. L. Pirogov ning shogirdi N. D. Voronsovskiy 1870 - yilda normal nutqni tiklash yo'li da uranoplast- ica qilish orqali oldinga bir qadam qo'yildi deb ta'kidlagan. Uning fikricha, uranoplastikadan keyin ham manqalanishi saqla- nib qolishining sababi yumshoq tanglayning ikkilanishi qisqari- shi, harakatchanligining yetish- moschiligidir. Demak, uning fikri- cha talafuzdagi nuqsanlarni har kuni mashq qilish orqali korre- siyalashda nutq sekin asta tu- shunarli tola boshlaydi.

Tarixlar tomonidan og'iz bosh- ligidagi anatomic defektni bar- taraf qilish ko'pincha sezilarli jobiy ishlar qilinayotganiga qo- ramay, ulardan hech bir jar- rohlik muvofiqan yorolamida nutqni fonetik yonalishida shakl- lanti rish ko'pincha jobiy nati- jalarga erisha oladi. Uranop- lastika rinolali'klar nutqidagi asal talafuzni o'z- o'zidan barta- raf qilmaydi, deb e'tirof etila- di. A. A. Limberigning ko'rsatishicha, xiruziy mavjud yonug'likli defor- mat siyani davolash va bartaraf etishdagi ishda o'zining simman- ga hukadigan vazifani aniq bajaruv qilish kerak boladi. Kirurgik davolashning vazifasi - mumkin qadar zararlangan

organlarni, ular faoliyatini burmasdan, shakl va kattaligini to'liq katta va qayta tiklashdir.

Chet el mutaxassislari rinolatiyaning organik va logoterapiyaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Simon, Makum, Kex va boshqalar (xx asr boshi) tanqalay yozuvchilarni jarohat tamonidan davolashni taxomillat raddi- lar va har doimo jarohat aralashuviga ko'ra ta'lim jarayoni o'smit va katta yoshdagi kishilarga nutqdagi manqalarni bartaraf etishda katta imkon yaratadi, deb ta'kidlaganlar.

Nusxon mohiyatini va uni bartaraf etish imkoniyatlarini tibbiy va pedagogik hamda tibbiy tamonday organik chiq manqalarni nutq buzilishlarini bartaraf etuvchi pedagogik metodlarda kuni yonalish vujudga keldi.

Ularining birinchi - nemis yonalishi bo'lib, Germaniya va qator mamlakatlarda qabul qilingan (G. Gesman 1924, G. Arnold 1959, M. M. Vencovich 1929, D. A. Kozelnikova 1927, M. E. Xavni 1931, 1959). Bu yonalish kuchli ta'sirlovchi lar bilan chiqoriladigan qozgalishning darajasi

irradiatsion' prinsipiga asoslanadi, bu bilan esa normal nutq harakat organlarining to'g'ri faoliyatiga defektlar ham jalb qilinadi. Qo'llaniladigan mashqlar qisman tarang, kuchli karakterda bo'ladi. Nemis metodida logoterapeutik tadbiqlarni elektro va vibromassajni qo'llash bilan birgalikda olib borish o'zida tushiladi. Shundan keyin esa etimologiya va nafas tarangini boyicha mashqlar kiritiladi.

Aktivni yonalish shartli ra- vishda fransuz yonalishi olib atalib, to'g'ri nafas olish va nafas, ovoz hosil qilish tura- diligi asoslanadi (S. Berel-Mezoni, 1929)

Nemis yonalishining keng ko- ringan mualliflaridan biri prof. G. Gusman hisoblanadi. Uning to- menidan ishlab chiqarilgan me- todika da tanqalay - xalqun bi- rikmasini yashilash uchun ma- shqlarining aniq tizimi ta'sis qilinadi. U nutqiy mashq qi- lishda ob'ektor yeti birin- qisqichini qo'llashni maslahat beradi.

Nutq mashqlarining asosi yuqo- ri balandlikdagi ovozni qo'g'itish hisoblanadi. Baland nutqda o- voz boshligining barcha ichki

qismlarida qattiq energiya pay-
do bo'lib tanlay pardasining
faolligi ortadi.

Fransuz yonalishining nomiyan-
daloridan biri bo'lgan Byess
rinalistiklar bilan ishlatilgan jar-
yonida shi'riyat gapirishni qo'll-
lashni ta'kid qiladi. Chunki
shi'riyat gapirish tanlayni par-
dasini aniq faoliyat ko'rsatish-
ni talab qiladi.

Freshets nufuz muqsonlarini ko-
taraf etishda zarbasimon (tele-
braziya) ish metodini qo'llashni
ta'kid qiladi. Bu metodda to-
vushlarni talafuz qilish bilan
birga yuqoriga ko'tarilgan qat-
tiq siqilgan mushumlarining
tezlashgan zarbasimon yonalish-
dagi harakatlari bajariladi.

Bunda rivojlanayotgan energiya
shu vaqtda ishlayotgan mush-
kullarning irodatsiya qilib mush-
kullarini tanlay faoliyatining
rivojlanishining va mustahkamlan-
ishga qilib keluvchi qo'lim-
cha ishni bajarishga majbur
qiladi.

M. E. Krasni nemis maxtabi
tamillarini shaxsiy tajribaga
asoslangan holda rivojlantiradi.
Zuda top chet el mutaxassis-
larining amaliyotini o'zlashtirib,
M. E. Krasni tomonidan buyan
etilgan metodika qiyin hol-

larda ham yobiq natijalarni
kuchli, lekin yuqori natijalarga
yetishmoq uchun logopedning
yuqori darajasidagi mahirliigi
va nutq apparatining anatomi-
yasi va fiziologiyasini chuqur
bilishni talab qilsa, bemorlar-
dan diqqatni kuchaytirish va
kuzatuvchilikni talab qiladi. Me-
todikada bemorning nutq appa-
ratini rivojlantirish uchun ma-
shqlarning murabbiy kompani-
ni katta miqdordagi mexanik
usullari talab qilinadi.

Metodikaning qiyinligi va ye-
tarli darajada samarador bo-
lmaganligi muallif tomonidan
ta'qiqlanadi.

"Indo jiddiy" hollarda 3-4-
oy davomida bosh olingan
muolaja kursi nutqni hali to-
liq va tushunarli qila olmay-
di: dastlabki davrda birikma-
li tovushlarga qaramay, tovush-
larga, talafuzda chalgitish
bir-birining o'rnini almastirib
talafuz qilish holleri uchab
turadi.

Fransuz yonalishi ayrim meto-
dikalar bilan birga rus olim-
lari (Fr. A. Ray, E. F. Ray, L. J.
Nelyubova, T. N. Dorontova, A. J. App
al'tova, va boshqalar) tomonidan
rivojlantiradi. Bu ishlarida rivo-
laniyada logopedik yordamni

operatsiyaga qacha va operatsiyadan keyin o'tkazish zarurligi ta'kidlangan, deyin ko'p hollarda operatsiyadan keyingi ishga jorda ehtiyoqlik bilan operatsiyagacha bo'lgan davrda mashg'ulotlarni o'tkazish zarurligi ham ta'kidlanadi.

1931-yilda T. A. Rauning "Tugma tanqalay yoruqliklarda operatsiyaga qacha logoterapevtik mashg'ulot" maqolasi e'lon qilinadi. Bu maqolada operatsiyagacha bo'lgan davrda to'g'ri ehtiyoqlarni tarbiyalash qiyinligini, noto'g'ri tarbiyalangan harakatlardan operatsiyadan keyin logopedik ishni qiyinlashtiradi degan fikrni bayon qilingan. Shu tariqa operatsiyagacha bo'lgan davrdagi mashg'ulotlarda talafuzni shakllantirishga juda ehtiyoqlik bilan yondoshish zarurligi ta'kidlanadi.

1933-yilda E. F. Rau "Muzim-nishning harbiy xil xil ko'rinishlarida nutqni to'g'rilash bo'yicha amaliy bahqaruv" kitobi chiqadi. Bu ilmiy ishda II mashg'ulotdan iborat ish metodikasi bayon qilinadi. Shunda burun qanotlarini birlashtirib, qisib to'g'ri talafuzni tarbiyalash prinsipining qo'llanishi bilan o'tkaziladigan logopedik mashg'ulotlarning qiyin-

qacha izchiligi yaratib berishga
harakat qilinadi.

1938 - yili L. G. Nyl buyovning
"Talafiga buzilishlarini bartaraf
etish bo'yicha tavsiyalar" kitobi
chiqarildi. Kitobda bemor bilan
otkuriladigan ishning 8 bolumi
hugma tanglay yonug'liklarda
nutqni tarbiyalash usullari ba-
yon qilingan edi.

Yugori'dagi ishlardan farqli
ravishda L. G. Nyl buyov juda
kop yangi usullarni, xususan
tanglay pardasini moyaj qilish,
tanglay uchun maxsus mashq-
lar tavsiya etadi.

Muallif diaqrafyali nafas-
ning pastanovrasiga va ovoz chi-
qarish ogimini to'g'ri tanlashga
katta ahamiyat berdi. Kitobda
ilk bor rinalalikni o'z nutqiga
ishitish diqqatni iyojlantirish-
ning zarurligi haqida fikr
bildirildi.

Rinalaliyada logopedik ish qi-
yinchiliklarini nutqonga ta'sir
etishni yangi yo'llarning izlash-
ga majbur qildi. 1952 - yili,
1955 - yillarda A. G. Spolitova to-
monidan rinalaliklar bilan ish-
lash tajribasi "Ochiq manqala-
rning va plovdubutlar parolich-
da logopedik ish usullari" va
"Ochiq manqalalarda logopedik
ish usullari" maqolalarida um-

umiyatini radi. Logopedlar temonidan qo'liga tiritilgan bartaraf etishdagi yutuqlarga qaramay rinolaliya da logopedik ta'sir ko'rsatish metodikasi takomillashmagan bo'lib qolaveradi. Ish natijalari ko'pincha katta familiyalik bolalar, tanglay pardosini uzaytirish uchun bemorlar taxroriy operatsiyaga yollanar edilar.

Ba'zan bemorlar 3-4 marotaba ga operatsiya qilinadi, lekin ularning nutqlari muqsonli bo'lib qoladi.

T.N. Doronov (1966) ishlarida katta yoshlardagi bemorlardagi uroplastikada sony logopedik ta'sirning differensiyasi o'tkazildi. Yumshoq tanglayning uzunligi, harakat changligi va halqum muskulaturasining rivojlanishiga qarab muallif bemorlarni 3 guruhga ajratdi va ular bilan ishlashning o'ziga xos xususiyatiga ko'rsatildi.

Muqsonni bartaraf etishning birinchi samarali yo'llarini qidirib mutaxassis logopedlar shifokorlar bilan yaqin hamkorlikda muqsonni tahlil qilishni yangi usullariga murojat qildilar.

Logopedlar yo'ni N. Sebrova shifokor L. I. Dmitrova (1968) bi-

lan hamkorlikda ranginog rafiga
metodini qolub, uning yordam-
mida rindalix lar bilan ot-
koxiladigan logopedik korreksion
ish dinamikasini korish va
tanha logopedik usullar bilan
gina nite fadiyatini teliq
tiklash imkoniyatini prognoz qi-
la bildilar. Ushbu usuldan
foydolanish shuni korsatadiki
logopedik ishning samarador-
ligi qator faktorlarga bogliq
xon. Ular quyidagilar: yum-
shoq tanglay va halqum orqa
devorining harakatchanligi; hal-
qumning orqa devri va yum-
shoq tanglay orasidagi muso-
fa; xalqumning ortd qismining
kenligi.

Natqning ushbu buzilishdan
bajariladigan logopedik ishlar-
dan biri taosiy qilinoli, ya-
ni logopedik mashqulotlarda
bemorlar nutq jarayonida no-
fos olish qoidalarini ovgari-
shadi. Mashqulot vaqtida ton-
lay pardasi taranglashadi. Shu-
ningdek, pastki jag ham bir
mancha pastga tushirilgan bo-
lishi lozim.

Ushbu metodika togru nafas
olish va chiqarish konikma-
larni ozlashtirish bilan bir
vaqtda ovoz korreksiyasini ham-
da tonuslar artikulyatsionini

ham nazarda tutadi.
N. S. Serebrovaniyning kuzatishlari
ovqat normal jaranglashi u-
chun yumshoq tanglayni hal-
qumning orqa devori bilan
taliq birikishi zarur emosti-
gi haqidagi takhmini isbotladi.
Agar yumshoq tanglay bi-
lan tilning orqa qismi osta-
sidagi masofadon kam bo'lsa,
ushbu mashg'ulotlar davomida
kurun o'tlenasi bo'lmagan nutq
ga erishish mumkin. Shunday
qilib pinolaliyada talafuzda-
gi kamchiliklarni korrektsiya q-
lish amaliyoti da rentgenogra-
fiya usulini qo'llash mashgu-
lotlar boshlangunche amaliyot
oshiriladigan korrektsiya mu-
lojalar natijasini oldindan ko-
rishga va iltisni shu asosda
ayalastirishga imkoniyat yaro-
ladi.

Pinolaliyada haqidagi ta'li-
motning rivojlanishi tarixi shu-
ni ko'rsatadiki, mutaxassis logo-
pedlar va shifokorlar ochiq
pinolaliyada nutq nuqsonini
barcha taraf etishning ma'lum bir
metodlolarining taklif qilib,
halqum - tanglay halqogini ko-
sil qilish va mustahkamlash-
ga intilganlar.
Pinolaliyada ko'p bo'lishga
ko'ra distalaliyadan farq qila-

dilar, ya'ni rinolityada tovush-
larni burun - dimagi bilan
talafuz qilish holari kuzati-
ladi.

Rinolityada tovushlar artikul-
yatsiyasi fonosiy tovush ho-
sil bo'lish mexanizmi lori jiddiy
ravishda normadan chetga
chiqadi.

Normal fonosiy bo'lganda
ishida burun tovushlaridan
tashqari nutqolagi hamina
tovushlarni talafuz qilish voq-
tida burun - halqum va burun
bo'g'ligining bog'iz va og'iz
bo'g'ligidan ajralik ro'y beradi.

Nutq jarayonida yumshoq
tanglay ushuz ravishda hu-
li balandlikka ko'tariladi, va
ishadi, bu holat tovushlar
talafuziga bog'liqdir. Unli tovush-
lar talafuzida tanglay - hal-
qum undosh tovushlar talaf-
fuziga nisbatan kamroq bir-
lashadi. Tanglay - halqumning eng
kuchsiz birlashishi "i" undosh
talafuzida "i" eng kuchli birla-
shish "s" undosh tovush talaf-
fuzida kuzatiladi.

Masalan: burun tovushlarining
normal talafuzida haro af-
mida burun bo'g'ligida er-
kin harakat bo'ladi.

1.2. Rinolaliya turlari.

Yopiq rinolaliya: Yopiq rinolaliya nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida fiziologik burun rezonansining pasayishi natijasida yuzayo keladi.

m, n burun tovushlari talaffuzida eng kuchli rezonans bo'ladi. Bu tovushlarning normal talaffuzida burun halqum yo'li ochiq bo'ladi va havo oqimi to'g'ri burun bo'liqiga o'tadi. Agar burun tovushlar talaffuzida burun rezonansi bo'lmasa, unda burun tovushlari b, d tovushlariga o'xshab talaffuz etiladi.

Rinolaliyaning yopiq shaklining kelib chiqish sabablari - burun bo'liqidagi organik o'zgarishlar yoki tanqalay - halqum birlashishining funksional buzilishi'dir.

m . Zamon yopiq rinolaliyaning (rinofooniya) ikki turini ayratadi: oldingi yopiq rinolaliya - bunda burun bo'liqida o'tkazuvchanlik funksiyasi bo'lmaydi va orqa yopiq rinolaliya - bunda burun halqum bo'liqida o'tkazuvchanlik kamayadi.

Oldingi yopiq rinolaliyaning sababi - burun shilliq parda-da surunkal hipertrofiyasining

burun boshlig'ida poliplarning
bōlishi burun devorining qiy-
shiq'ligi va burun boshligi-
da osmolarning bōlishidir.

Orqa yopiq rinolaliya - bōla-
larda adenoidlarning kōpa-
yib ketishi burun kalamida
poliplarning, fibroma va osma-
larning paydo bōlishida kuzatila-
di.

Funksional yopiq rinolaliya-
lalarda kōp uchray beradi,
lekin doimo aniqlash qiyin.
Chunki u burun boshligining
yaxshi o'tkazuvchanligida o't-
burundan nafas olish buzil-
magan holda kuzatiladi.
Bunda burun tomiri va un-
li tovushlar koeffitsiyenti qōpol
buzilgan bōladi.

Organik yopiq rinolaliyaning
sababi - burun boshlig'ida o't-
kazuvchanlikning buzilishidir.
Bunda burundan kōpi na-
fas olish yōlga qōyilgan
ya'ni burun boshlig'ida gi o't-
kazuvchanlik yaxshilansa ham-
ma kamchilik yōqoladi.

Yopiq rinolaliyada o'tib bo-
wladigan logopedik ishning
samaradorligi burun kalam-
holatiga, uning funksiyasiga
va bolaning yoshiga bogliq.
Logopedik mashg'ulotlarning
boshlang'ich davrida nafas

moshqalarini olib borish ta'siriya etiladi. Bundan maqsad og'iz va burundan nafas olish, nafas chiqarishni differentsiyasini qilishdir. Bu mashqlar avval puflardan boshlanib, keyin burundan qisqa va chuqur nafas chiqarish bilan almastirildi. Shu bilan birgalikda yumshoq tanglay va halqumning oqqa devori muskullari harakatini nafas chiqarishni muvofiqlantirish ustida ish olib beriladi. Bu mashqlar m, n burun tovushlarining talaffuzini tigi yolg'och qo'yish va mustakimlashga imkon yaratadi. Yaxunlarchi darajada unli tovushlarni qarama - qarshi qo'yilgan tovushlar (p, b - m; t, d - n) ustida ishlar olib beriladi.

Ochiq rinalaliya. Rinalaliyaning ochiq formaiga og'iz boshligida hosil bo'luvchi tovushlar dimoqida talaffuz etiladi.

d va u unli tovushlarida tempoz sezilarli darajada o'zgaradi. Bu unli tovushlar artikulyatsiyasida og'iz boshligida hamma tovushlar artikulyatsiyaga ko'ra taraygan bo'ladi. A unli tovushlar talaffuzida yoqori daqiqi holat kamroq uchraydi. Chunki bu tovushlar talaffuzida og'iz boshligiga teng.

voz ochiladi.

Uzoqsh tovushlar talaffuzida
tebr buzilishlari kuzatiladi.

Shovqinli va qorshiq tovush-
lar talaffuzida xirillagan to-
vush qo'shib keladi. Portlovchi
p, b, t, k, g tovushlarni noaniq
tovushlar talaffuz qilinadi.

Chunki ogiz bo'shligida toliq
bevilmaydi.

Ochiq rinalaliyani aniqlash
uchun funksional tekshirish
usullari mavjud.

Eng oddiy tekshirishlardan
biri Gussman usulidir. Bunda
logoped bolaga gulma - gul
a va u unli tovushlarni qay-
tarishni buyuradi va bola-
ning burun yolini bir
biri kitib, bir ochib turadi.

Ochiq rinalaliyada bu unli
tovushlarning jarangdorligiga
sezilarli darajada farq bo-
ladi. Ayniqsa a unlisi burun
yolini berkitib talaffuz qilin-
ganda u tovush talaffuzi
eshitilmaydi, shu bilan bir-
galikda logopedning barmoq-
lari burun qanotlaridagi kul-
li tebratishni sezadi.

Yana aniqlash usullaridan
biri bu fonendoskop bilan
tekshirishdir, bunda tekshiruv-
chi fonendoskopning bir u-
chini o'sining qulogiga, ikkin-

chi uchinchi bolaning burniga
tutib turadi. Bolo unli tovush-
larni ayniqsa a va u un-
li'larini talaffuz qilganda
tutkili shovqin eshitiladi. Un-
dosh f, s, sh tovushlar talaf-
fuzi da xirillagan ovoz eshi-
tiladi.

Ochiq rinolaliya organik
va funksional bo'lishi mum-
kin.

Organik ochiq rinolaliya tug-
ma va hayot davomida o'ti-
rilgan bo'ladi.

Ochiq rinolaliyaning tugma
shaklining sababi yumshoq va
qattiq tanglaydagi yoriqlardir.

Hayotda o'tirilgan rinolali-
yaning ochiq turiga ogiz va
burein boshlig'ida jarohatlanish-
lar bo'lishi yoki yumshoq tang-
layni hayot davomida folaj-
lanishi sabab bo'lishi
mumkin.

Funksional ochiq rinolaliyaning
paydo bo'lishi sabablari kuchi
xil bo'ladi: Maxalan, bolalarda
ovozning hozir bo'lishida yum-
shoq tanglay harakatining
sust bo'lishi. Funksional ochiq
rinolaliya avab rasalliklarida
ham nomoyon bo'ladi. U ad-
ino idlarni olib tashlagandan
sog' tamroq xuzatiladi.

Rinolaliyaning bu shaklini
tekshirishda qattiq va yumshoq

tanglayda biron bir o'zgarish-
larning borligi aniqlanmaydi.
Funksional ochiq rinolaliyaning
belgilarida asosan unli tovush-
lar talaffuzi buzilgan bo'la-
di. Undosh tovushlar talaffuzi-
da tanglay - halqum birlikli-
shi yaxshi, normada bo'ladi.

Funksional ochiq rinolaliya
organik rinolaliyaga nisbatan
yengil rehadir. Ovoz mashqlari-
dan sinq burunlanish tembi
yoqoladi, tovushlar talaffuzidagi
kamchiliklarni odatdagidek, ya'ni
distolaliyani bartaraf etishda
qollanadigan usullar orqali
bartaraf etish mumkin.

Rinolaliya da kuzatiladigan
tugma lab va tanglaydagi
kamchiliklar logopediya va
tibbiyot fani oldiga jiddiy
muammolarini qo'yadi.

Turli holqlar orasida, turli
mamlakat va xalqlar har bir
mamlakatning turli viloyatlarida
tugma yoriqlar bilan tugila-
digan bolalar soni turlicha-
dir. A. Shimberg (1964) adabiyot-
lardagi ma'lumotlarni umum-
lashtirib, 600 - 1000 ta yangi tu-
gilgan bolalar orasida bitta
bola lab va tanglay yoriq-
liklari bilan tugilishini ta'-
kidlab o'tadi. Lab va tanglay-
dagi yoriqliklari bolaning u-
mumiy va kutuziy rivojlanish

iga salbiy ta'sir krsatadi. Bo-
lo. yutishiga, nafas olishga oq-
lonadi. Bu holatlar bolaning
jismoniy rivojlanishiga sal'biy
ta'sir krsatadi. Organizmning
boshqa kasalliklar bilan ku-
rashish jarayonini susaytiradi.
Bunday bolalar muntazam shi-
foroz nazoratiga va davola-
nishga muhtojdir.

Hozirgi vaqtda quyidagi tas-
rif qabul qilingan: Yuzori lab-
dagi tugma yoriqlar: yashirin
yoriqlik, toliq bilmagan yoriq-
lar:

a) burun bolumida kri togay-
ning o'zgarmanligi:

b) burun bolumida kri toga-
yining o'zgarmanligi.

Toliq yoriqlik: Bunda bolaning
ilk yashash davrida xirurgik
davolash ishlari olib boriladi,
bu davolash ishlari bolaning
qinining normal rivojlanishiga
imkon yaratadi.

Tugma tanglay yoriqlari:

1) yumshoq tanglay yoriqlari:
bu yoriqlar yashirin, toliqsiz
va toliq bo'ladi.

2) Yumshoq va qattiq tanglay
yoriqlari: yashirin, toliqsiz, toliq.

3) alveolyar osimtaning, qattiq
va yumshoq tanglayning toliq
yoriqlari: bir tomonlama, ikki
tomonlama.

4) alveolyar osimtaning va qattiq

tanglay oldingi qismining to'liq yoriqligi: bir tomonlama, ikki tomonlama.

Ikki tomonlama yoriqlar bir tomonlama yoriqlarga kora ko'p roq chap tomonda (70,4%), o'ng tomonda kamroq (21,4%) kuzatiladi. Bu jarohatdan ayollarga nisbatan ko'proq erxatlarqa ariyat chekishiga sabab boladi. (L. B. Batumi 1966). (V. M. Messiker 1971). Gumanning ma'lumatiga kora alohida lab yoriqlari va lab yoriqliklarining tanglay yoriqliklari bilan birga kelishi erxatlarida 68,66% ayollarda 31-34% uchraydi, shu bilan birga ayd tanglayning alohida yoriqliklari ikki marotaba ko'p kuzatiladi. Ko'p uchraydigan patologiyalar shakllari bolib, yumshoq va qattiq tanglaydagi yoriqliklar hisoblanadi.

Nutqqa burunli o'tkanchi beruvchi tanglayni tugma nuqsonlarqa quyidagi lar kiradi.

- 1) tanglay va labning tugma yoriqliklari;
- 2) shilliq qavat yoriqliklari;
- 3) tanglayning tugma rivojlanmasligi;
- 4) yuzning tugma assimetriyasi.

Amaliyotda ko'proq lab va tanglaydagi yoriqliklar kuzatiladi. Tanglay yoriqliklari shakllari faqulotda xilma-xil

bolib, ularning hammasi nutoq
buzilishiga olib keldi.

Lab yoriqlilari babning qis-
man va toliq yoriqlilariga
ajratiladi.

Qisman lab yoriqligi faqat
lab chetida bo'ladi, yo'ni nuq-
son pastki burun kirishiga ya-
tib bormaydi. Agar yoriqlik bu-
run kirishining pastki shaxini,
le'zan burun yolini oldingi
uchini qamrab olgan bo'lsa,
yoriqlik toliq hisoblanadi.

Tanglaydagi tuqma yoriqliklar-
ning bolaning jimmoniy
rivojlanishiga ta'sir qiladi. Nuq-
son qanchalik keng bo'lsa, bo'a
shunchalik ko'p rivojlanishga ta-
sir ko'rsatadi. Tanglayning qopd
nuqsoni bilan tugagan bo-
laning anamnesida ularga ko'c-
rat tushishni iloji bo'lmagan
qayd qilinadi.

Emizishga uringanda sust na-
fas yo'lga tushib, bolani nafas
ichiga tushib ketadi. Bolalarni
qo'riqchadan oqatlantirish ga
o'tilgan, bu usulda ham oq-
at rivojlanib yetmagan tanglay-
ga, burun boshligiga, burun hal-
qumiga, nafas ichiga tushib
ketadi. Bolalarni qo'riqchadan oq-
atlantirishga o'tilgan, bu usul-
da ham oqat rivojlanib yet-
magan tanglayga burun bosh-

liqiga, burun halqumiga, nafas yo'llariga kishib, u yerdə shil- liq davrat larini shamollash va ta'sirlanishi holatlariga olib kelgan. Yuqorida aytganimizda- gidex, tugma tanglay yoriqli- lari bor bolalar surish ha- rakatlarini bajarar olmaydilar nofijado ularda tugma surish refleksi sinib boradi, butun yuz mustulaturasi riqqlanishi susayadi.

Tanglay yoriqlarining majjudli- gi bolaning fiziologik nafas di- shini yomonlashtiradi, tugma yo- riqliqi bor bolalar oz riq- soniga instinkti'd ravishda mos- lanishga majbur boladilar. Bu molanish klining ogiz bali- liqida o'siga nos joylashuviga momoyon boladi. Rinolaliyadagi tanglay neqsonlari butun aeti- kul yo'sion aparat muskullarini no to'g'u muskuli borliqdagi keltirib chiqaradi.

Rinolaliyada nutq aparati mus- kullari anatomic jihatdan soo- langan bolva ham, harakatlar o'zlarining sustligi, tormozlanganli- gi bilan ajralib turadi. Kopincha rinolaliya eshitishning zaiflashuvi kuzatiladi. Bu nersa ovqatni yestohier ku batoriga kushib u yerdə eshitish har- kide shamollash jarayonlarini

keti'ib chiqarish bilan bogliq
dir. Eshitishni pozitsiya turli
darajada bo'lishi mumkin.

(L. Y. Derbanyuk, 1966, D. D. Mes-
simo, 1971, V. S. Dmitriy, R. L. den-
do, 1969).

Shu tariqa, hujma tab'ii
tanlay yoriqlari majjudligida
u yoki bu darajada bol-
ning o'qotlanishi, uning fiziolo-
gik va nutqiy nafaqat buzilishi,
yuz muskulatura sining faoliyati
karakterini o'zgaradi, eshitish qobi-
liyatiining pasayishi ketib chiq-
adi, tilning oqib bo'lishida no-
to'ri hali stabilashadi. Tabiiy-
at, bularning hammasi bola nut-
qining shakllanishiga ta'sir o'la-
di.

Aholash rinolaliya. Rinolaliya-
ning bu turi burun rezonar-
sining patologik kamayganligi
holida har birining burundan chi-
qib ketishi bilan izohlanadi,
oqibatda barcha nutq tovush-
larining artikulyatsion va akus-
tik tomondan buzilishi kuzatil-
adi. Ovoz kamari anormiyatli
darajada o'zgaradi.

Aholash rinolaliya da ham o-
chiq, ham yopiq rinolaliya.
ning belgilarini birga o'z ichi-
ga holda namoyon bo'ladi.
Bunda burun yoli to'liq
qolgan holda tanlay halqum

perdesida ham o'zgarishlar bo-
ladi. Buning tashkili yopiq ri-
nalaliyodagi singari boshqa
tashkilar esa ochiq rinalali-
yodagi tabii talaffuz qilinadi.
Analiz rinalaliya ham orga-
nik, ham funksional bo'lishi mum-
kin.

Organik harakatdagi aralash
rinalaliyaga yumshoq tanlay-
ning keltirilishi yoki falajligi
sabab bo'lsa, funksional aralash
rinalaliyaga tanlay kelgum
yordimining funksiyasi o'zgarishi
natijasida buning yotirishini tash-
lab turishi sabab bo'ladi.

Davolashdan oldin qaysi bir
kamchilik ovoz tembrini ko'proq
buzib, maqalikka ko'proq sabab
bo'layotganini aniqlash zarur.

Masalan: bino buning tashkili-
lari bilan unli tashkiliini
boshqa tashkilarga qaraganda
yanada ko'proq maqalikka to-
laffuz qilayotgan bo'lsa, demak
unda yopiq rinalaliya ustun
bo'ladi va davolash chorasini
shunga qarab belgilanadi.

II - bob. Nutq apparatida uch-
raydigan anatomiya fiziologik
kamchiliklarni bartaraf etish.

II. 1. 1. Experimental tekshirish
metodikasi.

Ta'biyiyot oldiga qo'yilgan va-
zifalarni amalga oshirish va
kompleks logopedik tekshiruv-
kazish natijalari, maktabgacha
yoshidagi bolalarning tushlar
to'g'risida to'liq ma'lumotga ega
bo'lish imkonini beradi. Tekshiruv-
da bolaning fiziologik hamda
yosh xususiyatlari inobatga oli-
nadi.

Logopedik tekshirish quyidagi
yonalishlarda olib boriladi.

- artikulyatsion aparat tuzi-
lishini tekshirish.

- artikulyatsion aparat harak-
kotchangligini tekshirish.

- tushlar talafuzini tekshi-
rish.

Artikulyatsion aparat tuzilishi
va harakotchangligini tekshi-
rish.

Tekshirish bolaning tinch ho-
latidagi mimik muskulat ho-
latini tekshirishdan boshlanadi.

Burun lab ko'lmalarining aniq-
ligi va simetrik tuzilishlari
belgilanadi. Lablarning tuzilishlari
belgilanadi. Lablarning tuzilishi
va yopiq holatidagi zichligi,

mimik muskullardagi ixtiyoriy
harakatlarining bor - yoqligi a-
niqlanadi. Bolada ogizning, tiz-
ni yopib ochiq, qoshlarni bir-
lashtirish konitmalarni qay da-
rjada ekvnligini tekshiriladi.

Artikulation aparatni tekshir-
ganimizda e'tiborimizni lab, til,
jaq, yumshoq tanglay va qat-
tiq tanglay tuzilishiga qarat-
dik.

Tashqaridan qarayanda lablar-
ning tuzilishida nuqsanlar bo-
ru lablarning normadagi dan
qalin yoki ingichka emasm, lablarda yoriqlar bormi.

Tilning anatomic tuzilishni
tekshirganimizda uning katta
va yoshli uzun va ingichka-
ligiga, til yuzonchaniq nor-
mal, qisqa, uzunligiga, kichik
tilchaniq bor - yoqligiga, kalta
yoki uzunligiga, kichik tilcha-
ning ikki q. bolingariqiga
e'tibor berishimiz lozim.

Jaqning tuzilishi: Prog notiya
yuqori jaqning normadan oldin-
ga chiqib ketishi, prog ney iya-
pasti jaqning normadan oldin-
ga chiqib ketishi.

Yumshoq tanglay tuzilishini
tekshirganda hiliq aylanasimon,
isperkinez kichik tilchaniq ong
yoki chap tomonga qiyshaygini,
yoriqliklarning bor yoqligiga

l'hibo rimizni qaratdi.

Gattiq tanqalay tuzilishida yo-
uqlilar bormi - yōqmi, silliq
yoki qubbisimon tuzilishga ego-
xanligi hisobga olinadi.

Tishlarni tuzilishini teshirgan-
mizda ularning shakli va haj-
mi, ya'ni normal, mayda, yirik
va boshqalarga miqdori, ya'ni
ortiqcha yoki yetishmasligiga jag-
larda joylashishi, zich, ora-ora
yoki jag yonidan toshqarida-
ligiga ahamiyat beriladi.

Yugancha - bor, yōq, katta yo-
ki normada bōlishi mumkin.

Artikulation apparini teshi-
rishdan asosiy maqsad toshk-
lar talaffuzidagi kamchiliklarga
sabab bōluvchi artikulation
a'zolar tuzilishidagi yagona ip-
dalanon kamchiliklarni aniqla-
shadi.

Artikulation apparat harakat-
chanligi teshirishda lab, pasti
jag, til, yumshaq tanqalay mashq-
laridan foydalanildi.

Lablarning harakatchanligini tes-
hirish.

- lablarining "o" toshk talaf-
fuzidagi day qilib kuchaytirish,
shu holatini saqlab turish.

- lablarni "u" toshk talaffu-
zidagi day qilib kuchaytirish, shu
holatni saqlash;

- lablarni cho'chaytirib, uchini

- birlashtirish;
- yuqori labni kōtarib, yuqoridagi tishlar qatorini kōrsatish;
- pastki labni kōtarib, pastki tishlar qatorini kōrsatish;
- lablarni birlashtirish;

Tishning harakatchanligi funksiyasini buzilishi natijasida unchalik qōpol kōlmagan yoki aksincha qōpol nutq buzilishlari kelib chiqishi mumkin. Misol uchun falaj, faraz va motor alaliya kabi nutq nuqsonlarida til funksiyasining qōpol buzilishlari kuzatiladi. Bunda bolalar yuzorida berilgan topshiriqlarni qiyinchilik bilan bajaradilar, boshqa harakatlar bilan almashiradilar, ba'zan tilning kerakli holatini ushbu qidiradilar.

Tilning harakatchanligini tekshirish;

- tilni pastki lablar ustiga qōyish va shu holatni saqlash;

- tilni yuqori lablar ustiga qōyish va shu holatni saqlash;

- tilni pastki tishlar qatoriga joylash va shu holatni saqlash;

- tilni yuqoridagi tishlar qatoriga joylash va shu holatni saqlash;

- tilni o'giz boshligiga kiritish;

- tilni iloji boricha tashqariga chiqarish;
- til uchini o'ng luyjiga tek-kazish;
- til uchini chap luyjiga tek-kazish;
- til uchini o'gizning bir bur-chasidan, ikkinchisiga "suwat" kabi harakatlantirish;
- o'gizni katta ochib, tilni yu-qori lablarga, sonda pastki lablarga tek-kazish;
- tashqariga harakatlangilini tek-kirish;
- o'gizni katta ochib, shu holat-ni saqlab turish;
- pastki jag'ni oldingi chiqa-rib o'ng va chap harakat la-nishi;
- o'gizni katta ochish, yarmigo-cha yopish va to'liq yopish;
- yumshoq tanglayning harakat-langilini tek-kirish;
- o'gizni ochib, "a" tovushini talaffuz qilish (normada yum-shoq tanglay yuqoriga ko'teri-ladi);
- maxsus shpatelni uchiga par-ta o'rab yumshoq tanglay us-tidan silatish (normada o'giz reflexi sodir bo'ladi);
- Artikulation operat harakat-langilini tek-kirishga oid top-shiriqlarni belalar qay de-ya-jade bajarqanliklari ball

tizimida. uzoqlanadi.
 4 - ball - topshiriqni aniq bajaradi.
 3 - ball - topshiriqni xotin bajaradi.
 2 - ball - topshiriqni xato bajaradi.
 1 - ball - topshiriqni umuman bajara olmaydi.

To'rushlar talaffuzini tekshirish.
 To'rush talaffuzidagi kornchiliklarni aniqlash uchun biz Defektologiya ilmiy Tadqiqot Institutini logopediya bo'limida ishlab chiqarilgan metodikadan foydalandik. An'anaviy tekshirish prinsipi va metodlarini hisobga olgan holda, maxsus nutqiy material ham tanlanadi. Nutqiy material tanlashda biz tekshiriladigan to'rushni turli bo'linlarda ya'ni ochiq va yopiq unli lar orasida bir to'rushni turli pozitsiyalarda (so'zning boshida, ortida va oxirida) hamda bolaning mustaqil nutqida ham e'tiborga oldik. Nutqiy material tanlashda maxsus tabiiy yoshidagi bolalarning lugati talabiga javob beradigan so'zlar tanlandi.

To'rushlar talaffuzini tekshirish uchun tartibda olib boriladi. Olingan ma'lumotlar maxsus nutq kartasiga yozib boriladi.

di. Bolalarda tovushlar talaffuzi-
ning qay darajada erkinligi
ball tizilishida izohlanadi.

4 ball - tovush to'g'ri talaffuz qi-
linadi,

3 ball - tovush boshqa bir to-
vush bilan almashtiriladi.

2 ball - tovush to'g'ri talqin
qilinadi.

1 ball - tovush umuman yo'q.

Tovushlar talqin talaffuzidagi
kamchiliklar qanchalik og'ir
va doimiy erkinligini aniqlash
uchun bola nutqi xususida ku-
rilaadi, ya'ni boladagi tovush-
lar talaffuzidagi vaziyatlar ota
onaning qiziqishiga bog'lanadi.

- bolani qiziqtirgan vaqtda
va mavzuda ota-onasi dastlab
bilan boladigan suhbat jara-
yonida;

- ko'rgazmalardan foydalanib
mustaqil fikrni bildirish jara-
yonida;

- yod bilib ketgan sozlarni
(ya'ni o'ngacha tanaganda haf-
ta kunlarni aytib boshda,
she'ri, tatavil va boshqalar) talaf-
fuzida;

- logoped yoki tarbiyachining
ketidan tuzatishlari;

- tovushlar talaffuzini tekshi-
rishda biz maxsus albomdan
foydalanish.

Albomda maxtabgacha yoki-

dogi bolalarning lugatiga mos
bolgan sozlar yozilgan. Teshirul
aytgan har bir tovush soz-
ning boshida ortasida va oxir-
ida berilgan. Bolo romlarni
korib nomlaydi, bir esa har
bir tovush talaffuzining buzil-
ganlik darajasini nutq karto-
niga qayd qilib berdi. Du-
yidagi tovushlar talaffuzi tex-
shirladi:

- unli tovushlar (a, o, u, i, o, e);
- sirgaliuchi shovqinli affri-
kat tovushlar (s, z, sh, j, ch);
- soner tovushlar (r, l, m, n);
- til orqa tovushlar (k, g, x);
- chuqur til orqa tovushlar
(q, g, h).

№	ФИО	Тугилган санаси	жинси		Жисмоний ривожланиши		Аклий ривожланиши		Ташхиси			
			Ўғил	қиз	норма да	Рив. орқ. қолган	Норма да	Акли заиф	Ўнг тамонлама юкори лаб ва танглайни кесиб ўтувчи туғма ёриклик	Чап тамонлама юкори лаб ва танглайни кесиб ўтувчи туғма ёриклик	Туғма танглай ёриклиги	Икки тамонлама юкори лаб ва танглайни кесиб ўтувчи туғма ёриклик
1	Мадалиева Маъмура	17.05.08		+	+		+			+		
2	Бекмуродова Насиба	16.07.08		+	+		+				+	
3	Турдалиев Махмуджон	21.08.08	+			+	+		+			
4	Пардабоев Асадбек	2.11.08	+		+		+		+			
5	Абдусатторов Кудратхўжа	21.05.08	+		+		+			+		
6	Нурматова Нишонгул	26.12.08		+	+		+			+		
7	Муртозова Каромат	20.09.09		+	+		+		+			
8	Тўлқинова Робия	30.08.09		+	+		+					+
9	Достонов эркин	06.04.09	+		+		+		+			
10	Бўриев Сулаймон	14.12.09	+			+		+		+		
жа	Сони	10	5	5	8	2	9	1	4	4	1	1
ми	%	100 %	50 %	50 %	80 %	20 %	90 %	10 %	40 %	40 %	10 %	10 %

2-жадвал

№	Топширик мазмуни	Бола сони	норма		Суст бажарди		Бажара олмади	
			сон	%	сон	%	сон	%
1	Оғизни очиб-ёпиш	10	3	30	7	70	-	-
2	Кўзни очиб – ёпиш	10	8	80	2	20	-	-
3	Қошларни чимириш	10	8	80	-	-	-	-

-hh-

Т	Б	Лаблар					Тил					тилча					жағ			Юмшок		Қаттиқ		Тишлар															
		шақли			нуксон		шақли			юганч		шақли			хола		шақли			танглай		танглай																	
		н	к	и	1	2	Ё	Н	К	И	н	Қ	у	н	ё	я	И	Ў	Ч	н	п	п	с	ай	Ғ	Н	Ё	с	Ғ	н	м	й	М	М	Ж	О			
о	о	р	л	г	т	р	о	а	н	о	и	з	о	ё	я	И	Ў	Ч	н	п	п	с	ай	Ғ	Н	Ё	с	Ғ	н	м	й <td>М</td> <td>М</td> <td>Ж</td> <td>О</td>	М	М	Ж	О				
п	п	р	л	г	т	р	о	а	н	о	и	з	о	ё	я	И	Ў	Ч	н	п	п	с	ай	Ғ	Н	Ё	с	Ғ	н	м	й <td>М</td> <td>М</td> <td>Ж</td> <td>О</td>	М	М	Ж	О				
и	и	н	ч	к	а	к	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а		
қ	қ	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	
м	м	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
аз	аз	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
м	м	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
у	у	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
н	н	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
и	и	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а	н	а
1	1	10	2	3	5	7	1	2	3	4	3	1	6	3	-	2	5	3	3	-	2	5	3	2	4	4	-	10	3	7	1	3	6	-	10	7	3		
2	2	100%	20%	30%	50%	70%	10%	20%	30%	40%	30%	10%	60%	30%	-	20%	50%	30%	30%	-	20%	50%	30%	20%	40%	40%	-	100%	30%	70%	10%	30%	60%	-	100%	70%	30%		

№	Артикуляцион аппарат ҳаракатчанлигини текшириш бўйича берилган топшириқлар	Болаларнинг топширикни бажарганлик кўрсаткичлари							
		4		3		2		1	
		Сони	%	Сони	%	Сони	%	Сони	%
1	Лабларни “О” товушидай қилиб чўччайтириш	2	20 %	5	50 %	2	20 %	1	10 %
2	Лабларни чўччайтириш	3	30 %	4	40 %	2	20 %	1	10 %
3	Тишларни кўрсатмай лабларни бирлаштириш	3	30 %	4	40 %	3	30 %	-	-
4	Юқори лабларни кўтариб тишларни кўрсатиш	2	20 %	3	30 %	4	40 %	1	10 %
5	Пастки лабларни кўтариб тишларни кўрсатиш	6	60 %	3	30 %	1	10 %	-	-
6	Тил учини ўнг лунжга текказиш	4	40 %	4	40 %	2	20 %	-	-
7	Тил учини чап лунжга текказиш	3	30 %	5	50 %	2	20 %	-	-
8	Тил учи билан юқори ва пастки лабларни ялаш	5	50 %	3	30 %	2	20 %	-	-
9	Соат машқи	1	10 %	3	30 %	5	50 %	1	10 %
10	Тилни юқори лабларга қўйиш	1	10 %	2	20 %	5	50 %	2	20 %
11	Тилни пастки лаблари устига ёйиш	4	40 %	5	50 %	1	10 %	-	-
12	Тилни ташқарига чиқариш	4	40 %	6	60 %	-	-	-	-
13	Тилни оғиз бўшлиғига киргазиш	7	70 %	3	30 %	-	-	-	-
14	Оғизни катта очиш ва беш сония туриш	2	20 %	3	30 %	5	50 %	-	-
15	Пастки жағни чапга ва ўнгга қараб ҳаракатлантириш	3	30 %	4	40 %	2	20 %	1	10 %
16	Оғизни катта очган ҳола “А” товушини талаффуз қилиш	1	10 %	2	20 %	3	30 %	4	40 %

№	Товушлар таснифи	Боланинг тўплаган балл кўрсаткичлари							
		4		3		2		1	
		сони	%	сони	%	сони	%	сони	%
1	Унли товушлар бузилиши	2	20 %	4	40 %	4	40 %		-
2	Сирғалувчи товушларнинг бузилиши (с,з)	-	-	2	20 %	3	30 %	5	50 %
3	Шовқинли товушларнинг бузилиши (ш,ж, ч)	-	-	3	30 %	4	40 %	3	30 %
4	Сонор товушларнинг бузилиши (р, л)	-	-	-	-	-	-	10	100 %
5	Тил орқа товушларнинг бузилиши (к,г)	-	-	1	10 %	4	40 %	5	50 %
6	Чуқур тил орқа товушларнинг бузилиши (к,г)	-	-	2	20 %	5	50 %	3	30 %
7	Жарангли ва жарангсиз товушларнинг бузилиши	-	-	1	10 %	5	50 %	4	40 %

- 47 -

II. 1.2. Experimental tekshirish natijalari.

Biz experimental tekshirish ishlariimizni O'zgon shahar 39-sonli nutq nuqsoniga ega bolalar maxsus bog'chasida bordik. Tadqiqod uchun 10 nafar 3,5-10 yoshlar oralig'idagi maxsus bog'cha yoshdagi nuqson tuzilay yordamlariga ega bolalarni tanladik.

Tekshirish ishlariimizni quyidagidegi 3 bosqichda olib bordik. 1- bosqichda logoped va rino-lalik bolalarning ota-onalari bilan suhbatlashlik, suhbat davomida bolaning rivojlanishi tarixi, kasallik tarixi va yashash sharoiti haqidagi ma'lumotlar bilan tanishlik.

2- bosqichda yuqorida berilgan metodika asosida bolalar nutqining tarixi to'lafuluzini tekshirib jadvalga tekshirdik.

3- bosqichda bolalarning oyin faoliyatini ustidan kuzatuv o'tkazdik.

Biz tadqiqod uchun olgan 10 nafar rino-lalik bolalardan 5 tasi qiz bola, 5 tasi og'il bolalar bo'lib shulardan 8 tasining aqliy rivojlanishi normaldir, 1 nafar og'il bola esa aqli zaif edi.

Rino-lalik bolalardan 4 na-

bari - chep tomonlarni yuqori
lab va tanglay kesib oshichi
higma tanglay yoriqligi, va
2 nafari - higma tanglay yoriq-
ligi yane, 3 nafari - osh tomon-
larni yuqori lab va tanglay
kesib oshichi higma yoriqligi
hamda. 1 nafari itki tomon-
larni yuqori lab va tanglay
yoriqligi tashkisi bilan kelgan.

Rinolalitik bolalarning ota-ona-
lari bilan olib borilgan suk-
bat jarayonida 6 nafar bola-
ning otasi homiladorlikning 1-
oyligida gripp kasalligiga cha-
linganligi va buning natijasida
turli xil doru vositalarni
qabul qilgani, qolgan 4 nafar
bolaning otasi esa nafaqat
homiladorlik balki tugruq ja-
rayonini ham normalda ota-
zilmaganini, 10 nafar rinolalik
bolalarning ota-onalari ezaro
yorindosh emasligi, faqat 2
ta bolaning ota tomonidan
higma yuqori lab va tang-
lay yoriqligini, ego bolgan
shaxslar borligini aniqlab ch-
iqolikt va tashiruv mavayi-
nida olgan barcha ma'lu-
matlarni 1-jadvalda aks
etkazdik.

Mimik muskullar holatini tekshirish natijalari.

Rindalik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ish huzuri Samarali tashkil etishda mimik muskullarning rivojlanganlik holati muhim ahamiyatga ega. Sababi ko'pincha holatlarda tu'ma lab va taylay yoriqlilarga ega bo'lgan bolalarda mimik muskullar holati o'ta bo'shashgan yoki tortilgan bo'ladi. Bu holat ayniqsa operatsiyadan keyin yuzqul nomoyon bo'ladi. Biz bolalarning mimik muskullar holatini tekshirishda ularga quyidagilarni topshiriqlarni bajaradigan.

- 1) ogizni ochib - yopish;
- 2) kuzni ochib - yopish;
- 3) qoshlarni birlashtirish.

Ogizni ochib yopish topshiriqini 10 nafar bolalar 3 nafari (30%) normalda bajaradi, 7 nafari bolalar (70%) esa ust bajaradi, topshiriqni umuman bajarolmaydigan, bolalar bo'lmagan.

Artikulyatsion apparat huzurli holatini tekshirish natijalari,

Artikulyatsion apparat organlarining anatomic jihatdan normal huzurli va yashil holatini tekshirish.

harakati natijasida biz tovushlar-
ni to'g'ri talaffuz etamiz. Turli
tovushlarni talaffuz qilganda
har bir organ ma'lum ho-
latni egallay exan, natijada
har bir tovushlar alohida
talaffuz etilmay balki ketma-
ket talaffuz etiladi. Shuning
uchun artikulation apparat
organlar o's harakatlari ni, ho-
latlarini tez o'zgartirishi lo-
zim. Tadqiqot o'tkazish jar-
yonida shu narsa ma'lum
boladiki, rinolalik bolalarining
deyarli barchasi yuqorida be-
rilgan holatlar bo'yicha qo'-
pol buzilishlar kuzatiladi.

Artikulation apparat tuzilishi
va holatini tekshirish bo'yicha
olingan ma'lumotlarni 3-jad-
valda batafsil keltirdik.

Rinolalik bolalar artikulat-
sion nutq apparatining tuzi-
lishini tekshirish mavzuyida
biz quyidagi ma'lumotlarni
aniqladik, ya'ni jami 10 na-
far rinolalik bolalarning 2
nafarida (20%) bolalarning
shaxl jihatdan tuzilishi nos-
mada 3 nafar bolalarda (30%)
lablarning qalin, 5 ta'ida (50%)
esa lablarning shaxl jihatdan
ingichra ekanligi shu bilan
birga ya'ni 7 ta bolalarning
(70%) lablarida bir tomonlama,

1 ta bolaning (10%) lablarida
 2 tomonlama va yana 2 ta
 bolaning (20%) lablarida esa
 hech qanday yoriqlilardan yoq-
 ligini qovvohi bildik.
 Tugma tanqalay yoriqlilari ga
 ega bolgan bolalarning tili ni
 tashiruvimizda esa 3 ta bola-
 ning (30%) tili kotta va g'amt-
 li, 4 nafarida (40%) tili kotta
 , 3 nafarida (30%) esa ing-
 ichka uchun xarakterini aniqla-
 radik. Bu bolalarning tili ni
 tashirish mobaynida til yu-
 gon chasiga ham alohida aho-
 miyat qaratdik va buning
 natijasida quyidagi ma'lumot-
 larni oldik: rinolalik bolalar-
 ning 1 tasida (10%) til yuqon-
 chasi normalda, 6 tasi (60%)
 qisqa va 3 tasi (30%) uzun.
 10 nafar bolalarning rinola-
 lik kasalligiga uchraganlarning
 ham biron birida ham kichik
 tildaning normal holatini ko-
 rmadik. Shulardan 2 tasi da
 (20%) kichik tilcha yo'xti ga.
 Bolingan kichik tilcha 3 tasi-
 da (30%) kichik tilcha ikki-
 ga bolingan, 5 nafar bola-
 da (50%) kichik tilchasi pal-
 ta, 3 tasining kichik tilcha-
 si o'nga qarab qiyshayib
 olgan.
 Bu bolalarda asosiy nuq-

son yumshoq va qattiq bel-
ganligi bo's, bularning na-
faqat tillarida, va labla-
rida, balki jaq va tishla-
rida ham o'ziga yaroqcha
kamchiliklar borligini aniqla-
dik. Masalan: 10 ta rinolalik
boladan faqat 2 tashida (20
%) jaq holati normada, 5
tashida (50%) prognatiga va 3
tashida (30%) prognatiga holati
borligini kuzatdik.

Rinolalik bolalarning yum-
shoq tangleyni tekshirganimiz
da 10 nafar boladan 2
nafarining (20%) yumshoq tan-
layi silliq, 4 nafarining (40%)
qaduz budurligini kuzatdik,
Qattiq tangleyni holatini tek-
shirganimizda esa 10 nafar
bolalarning barchasining (100%)
qattiq tangleyni da yorliqlar
borligini, ulardan 3 tashining
(30%) tangleyni silliq, 7 tashini-
kida (70%) qaduz - budur xon-
ligini aniqladik.

Rinolalik bolalarning tishla-
rini ko'zdan kechirar ekani-
miz 10 ta rinolalik bola-
dan 1 tashining (10%) shakl
jihatdan norma ekonligini,
3 ta bolaning (30%) tishi
shakl jihatdan mayda va
6 tashining (60%) tishi yirik
ekonligini ammo hech qaybi

koloida tishlarning miqdori
jihatidan ortiqcha emasligi,
axirida barchasi (100%) miq-
dori jihatidan yetishmasligini
7 ta'sida (70%) tishlarning ja-
gola ozaro zich joylashgan-
ligini va 3 ta'sida (30%) esa
axirida, orasi ochiq holat-
da joylashganligini aniqlatdi.

Artikulyatsion apparat harakat-
chanq liqini kashirish natija-
lari.

Tugma tanlay yoriqlik liri-
ga ega bo'lgan bolalarning
artikulyatsion apparat hara-
kat chanqligini kashirganimizda,
ular lab va til harakatlari-
da nuqsanlar bo'lgini, bo-
lalar statik va dinamik
mashqlarni bajarishlarida
ularni qiyinchilik bilan bi-
jarishlarini ogiz bo'g'ligida
tilning noto'g'ri holati va
artikulyatsion apparat hara-
kat chanqligini kashirganimizda,
ular lab va til harakatlari-
da nuqsanlar bo'lgini,
bolalar statik va dinamik
mashqlarni bajarishlarida
ularni qiyinchilik bilan bi-
jarishlarini ogiz bo'g'ligida
tilning noto'g'ri holati va
artikulyatsion apparat muskul-
lari orasidagi ezoro munosabatining
kurilishi to'g'ri ho-
latlarini aniqladik va
bu ma'lumotlarning barcha-
sini 4 - jadvalda o'sa etk-
dik.

Tadqiqot ob'ekti sifatida tanlangan 10 nafar vinolik bolalarning lablarini harakatchanligini tekshirganda shu 10 nafar boladan, 2 tasi (20%) lablarini "0" turush talaffuzi davri qilib chöchaytirish topshirigini 4 ballda, ya'ni yuzuri korsatkichida, 5 tasi (50%) 3 ballda, ya'ni yuzuri korsatkichida, 2 tasi (20%) 2 ballda, ya'ni post korsatkichida, 1 tasi esa (10%) 1 ball, juda post korsatkichida bo'ljardi, (deyarli bajara olmaydi).

Lablarni chöchaytirish topshirigini 3 to bola (30%) 4 ballda, 4 to bola (40%) 3 ballda, 2 to bola (20%) 2 ballda, va 1 to bola (10%) 1 ball korsatkichida bo'ljardi.

Tiklarni korsatmay lablarni birlashtirish topshirigini esa 10 nafar boladan 3 tasi (30%) 4 ballda, 4 tasi (40%) 3 ballda, 3 tasi (30%) 2 ballda bo'ljardi. Topshirigini deyarli bajara olmayan bolalar bo'lmaydi.

Yuzuri lablarni korsatib tiklarni korsatish topshirigini vinolik uchun biron og'irroq bo'lganligi bois bu topshirigini 10 to vinolik boladan

2 tasi (20%) yuqori darajada,
3 tasi (30%) yaxshi darajada,
4 tasi (40%) past darajada
bajarishdi, 1 ta bola (10%) bu
topshiriqni bajarolmadi.

Pastki labni ochib tishlarni
korsatish topshiriqini 6 nafar
bola (60%) yuqori korsatkich-
da 3 tasi (30%) yaxshi va
1 tasi (10%) past darajada ba-
jardi.

Til uchini o'ng va chap bur-
jiga krossik mashqni 4 ta (40
%) bola yuqori darajada, 4
tasi (40%) yaxshi darajada va
2 tasi (20%) past darajada
bajarishdi.

Til uchini soat kabi kora-
kattantirish topshiriqini 1 ta bo-
la (10%) yuqori korsatkichda,
3 tasi (30%) yaxshi darajada,
5 tasi (50%) sust bajarishdi,
1 tasi (10%) bola umuman ba-
jaro olmadi.

Tilni yuqori boshqarish qo'yish
topshiriqini bolalar qiziqishi-
lik bilan bajarishgan bol-
lar, pastki lablar topshiriqini
oson bajarishdi.

Rinollalik bolalarning yem-
shoq tanqalay holatini ko-
shirish maqsadida "A" tava-
shni talaffuz qilishga o'rgatish-
da, bir nafar bolada (10
%) normaldagi kabi yemshoq